

IV. ADALÉKOK A MAGYAR SZLENG TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁHOZ

Tanulmányom befejező részében a magyar szleng nyelvemlékeit szeretném bemutatni. Célom elsősorban nem az egyes szójegyzékek, feljegyzések számbavétele — természetesen az is, hiszen BÁRCZI óta (1932: 8–15) ezeket a forrásokat teljességre törekvően senki sem összegezte —, hanem emellett a szlengre, a szleng használatára, használóira általánosságban jellemző adatoknak a bemutatása is, amelyek konkrét előfordulásukban is alátámasztják tanulmányom elméleti fejtegetéseit, és egyben támpontul szolgálhatnak a további kutatások számára.

1. A magyar szleng eddig fellelt (elsősorban 1850 előtti) emlékei jól igazolják azokat a feltevéseket, hogy a szleng korai írásbeli felbukkanására — különösen a magyar nyelvű írásbeliség széles körű elterjedése előtt — csak elvétve számíthatunk. A szleng jellegzetesen szóbeli jelenség (vö. KARTTUNEN 1979: 7; SZUDZILOVSKIJ 1973: 9), amit a beszélői is egyértelműen alacsonyabb stílusértékű, informális nyelvhasználati formaként értékelnek, ezért csak nagyon ritkán rögzítik írásban, ha csak nincsen rá valamilyen különleges, az írásbeliséget megkívánó ok.

Ilyen okot írásbeliségünk régebbi korszakaiban első szlengemlékeink tanúsága szerint elsősorban jogi aktusok, különböző büntető perek szolgáltatnak, mivel a nagyobb bandákba szerveződött bűnözők kihallgatása során szükségesnek bizonyult a bandatagok egymás között használt szavainak és neveinek feljegyzése.

A zshiványok nyelvének megismerését a bíróságok nemcsak azért tartották fontosnak, mert ezáltal megérthették a bűnözők egymás közötti beszélgetését, hanem azért is, mert a bűnüldöző szervek a tolvajnyelv ismeretét és használatát — mint ezt például egy 1782-ből származó tolvajnyelvi szójegyzék mellé írott kísérőszöveg is igazolja — egyértelműen a bűnösség egyik bizonyítékának tekintették: „A’ Hajdú Városokon bizonyos ZSiványokat vagy is Vásári Tolvajokat meg fogtak, kik magokba térvén ki vallották hogy mitsoda Terminusokkal magok között ßoktak élni: arra nézve F.H.T.K. [= fölséges helytartó királyi]

Magyar Tanátsnak Kegyelmes Parant[olattyából azon közöttök folyó Terminusok vagy is bók a' végre hirdettetnek Klték [Kegyelmetek] között hogy azokról azon Vásári káros Tolvajokat leg hamarább éßre vehessék, és mihelyest valakitől olyan Terminusokat hallanának azonnal megragattafsák.” (Országos Széchényi Könyvtár: Fol. Hung. 1581. 4. füzet, 45b lap).

A bünözök ellen való védekezés és leleplezésük egyik módja tehát a nyelvük megismerése volt. A tolvajszleng e szemlélettel történő megközelítése azonban nemcsak a korai szlengemlékeket jellemzi: a 18. századi büntető perek tolvajnyelv-ismeretet firtató kérdéseitől kezdve a bünözökről írott első nyomtatott munkákon át egészen napjainkig megfigyelhető ez a szándék (ld. például KISS K. 1963, BOROSS–SZÜTS 1987 belső terjesztésű kiadványként megjelent tolvajnyelvi szótárait).²⁰

Első szlengemlékeink feljegyzésének speciális körülményeiből kitűnik, hogy a legkorábban megörökített szókincs — s miként kötetünk többi tanulmánya mutatja, más nyelveké is (vö. még BALASSA 1924b: 5; BOROSS–SZÜTS 1990: 11; HOFFMANN O. 1996: 241–2) — a „rendes” (a többségi normákat követő) társadalom alatt, mellett szerveződött csoportokban kialakult (és a csoport jellegéből fakadóan speciális) szakszlengekből, a tolvajok és koldusok szlengjéből származik.

2. Várhatnánk esetleg szlengszavak előkerülését a „rendes” társadalmon belül kialakult zárt csoportokból is, mint amilyen például a katonaság, a középkori végvári vitézek nyelve lehetett, hisz az ilyen közösségekben sokkal gyakoribb, sőt a csoport tagjai számára általában kötelező a szleng használata. Ezek a szlengek érvényességi körük viszonylag szűk volta miatt a kívülállók szélesebb tábora számára bizonyára feltűnőek, esetleg érthetetlenek voltak, és ezen túl mind a kívülállók, mind a csoporttagok számára a csoporthoz tartozás információját is hordozták. Az a tény, hogy a huzamosabb ideig együtt élő emberek hajlamosak egy a csoport jellegét mutató nyelv megteremtésére (TELEGDI 1979: 179), régóta ismert a nyelvészetben, miként BÁRCZI írja későbbi korszakra vonatkozóan: „Egyes, többé-kevésbé z á r t e g y s é g e k e t alkotó emberi közösségekben, mint a kaszányák lakói, bárók, sportpályák látogatói közt, színházak világában, iskolák nyüzsgő diáknépében, vadásztársaságokban stb. a külön-

²⁰ Az első nagyközönség számára készült, a különböző bünözöket és nyelvüket bemutató könyvecske már címével is mutatja szerzőjének ebbéli szándékát: „A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéséül összeiratott és kiadattatott a köznépnak ovakodási hasznára, és a rossz emberektől való őrizkedéseikre” (TORONYAI 1862). Hasonló cél vezette NAGY PÁLT is THIELE szótárának lefordításakor, mint írja: „amiként a katonának ellensége fegyverét, úgy a bünügyekkel bajlódónak a tolvajok nyelvét ismernie kell” (NAGY P. 1882: 3).

leges helyzet vagy a sajátos együttes tevékenység kitermel egy sereg pregnáns kifejezést” (1932: 5).

Nyilvánvaló létezése ellenére azonban a középkor katonai szlenge — mert nem volt szükség írásban való rögzítésére, sőt ez inkább kerülendő volt — csak következtetni tudunk olyan megjegyzésekből, melyekben a hatalmi csoport elítéli az illetén nyelvhasználatot: „*Vannak nyelvetőkben nagy rútalmas szitkok, | Mind testét, mind lelkét pestinek [= bestének] mondjátok, | Lovag vitézőket gyakran csúfoljátok, | Köztetők egymást kurta szelletnek híjjátok. || Nagy isten ígését, kérlek, halgassátok, | (...) | Hadnagytokat pesti lélőknek ne mondjátok.*” (TINÓDI 1554/1881: 70).

Annak ellenére, hogy a tolvajnyelvhez hasonló szójegyzékek nem készültek e körből, a katonai szleng aránylag korai emlékekkel rendelkezik, hisz — mint BÁRCZI írja — „Talán nem túlságosan vakmerő dolog annak feltevése, hogy a *labanc, tokos* s efféle szavak a XVII. század magyar katonai argotjából indultak ki” (BÁRCZI 1932: 10). Ehhez még hozzátehetjük: bizonyára az sem lehet véletlen, hogy a 19. század második felében éppen a katonai szleng volt az, amelyről a tolvajnyelvet követően először feljegyzések születtek (BALLAGI 1877, BALASSA 1888; BARCZA 1897, JENŐ 1897a).

3. Nyelvtörténeti szempontból is korainak minősíthető szlengadatok előkerülésére szójegyzék formájában nem számíthatunk ugyan, egy-egy szó felbukkanása azonban — különösen céltudatos felkutatásuk eredményeképpen — gazdagíthatja ismereteinket. Ilyen adatokra elsősorban a személynevek között számíthatunk. Ennek oka a fent elmondottakból következően azonos a szórványemlékek keletkezésének okaival: a személynevek voltak azok a nyelvi elemek, amelyeket a lejegyzők nem tudtak vagy nem akartak formálisabb, hivatalosabb nyelvi alakkal visszaadni (vö. BENKŐ 1967: 38).

Szlengadatként számolhatunk azoknak a szavaknak a korai előfordulásaival is, amelyek már a régiségben bázisnyelvivé váltak, azaz az írásbeliség viszonylag korai szakaszában elveszítették „szlengségüket”, és a beszélők számára már nem minősültek szlengszónak. Ilyen szavunk azonban meglehetősen kevés van, és az ide tartozó, hajdan a szlengben keletkezett, de már jó ideje nem szlengként funkcionáló szavakat egyébként is igen nehéz felismerni. Ennek az az oka, hogy a szlengszavak közismertté válásuk előtt a köz- vagy a területi szleng szavaiként válnak elterjedtté. Ezeknek a szlengtípusoknak a szavai azonban denotátumukról nem ismerhetők föl, hiszen általánosan ismert dolgokat, a hétköznapi élet fogalmait nevezik meg. Nyelvi-stilisztikai szinten való felismerésük szintén nem nagyon lehetséges, hiszen manapság már nincs meg nyelvi jegyeik között a beszélőközösség általi szlengnek minősítés.

Az ilyen szavak, ha napjainkig fennmaradtak, a köznyelv vagy a nyelvjárások közszavává válva elveszítették szleng vonásaikat, a kutatók pedig a „szleng-

töltés” hiányát hajlamosak visszavetíteni — legtöbbször erre vonatkozó adatok híján nem is tehetnek mást — a szó keletkezésére is. *Koponya* szavunk például tipikusan beleilleszkedik abba a szlengbeli jelentésváltozásba, amelynek során egy kerek (cserép)edény nevét a fejre vitték át (vö. szanszkrit *kapāla* ’tál’ → ’fej’: PEI 1966: 170; latin *testa* ’cserépedény’ → ’fej’ >> francia *tête*, olasz *testa* ’fej’: TAMÁS 1969: 38; angol *pan* ’serpenyő, lábos’ → népnyelvi ’agykoponya’: TESz. II, 566. Hasonló szemlélet van a *kupa* ’ivóedény’ → ’fej’ szavunkban is, vö. *kupán vág*). Etimológiai szótárunk — annak ellenére, hogy a *koponya* esetében felhívja a figyelmet erre a más nyelvekből is adatható jelenségre — a metaforikus névátvitel csoportnyelvi (értsd: szleng) vonatkozásairól nem szól (TESz. II, 655–6), nyilvánvalóan a szó mai köznyelvi, sőt anatómiai szakkifejezés volta miatt.

Némiképpen más a helyzet akkor, ha a régiségben felbukkanó közszleng szó napjainkban már nem él. Ez esetben már feltűnőbbé válnak a szleng jellegzetes vonásai, amiket nem koptatott le a folyamatos használat. Az *elvakar*, (*el/ki*)*vakarodik* ’(el/ki)takarodik’ ige esetében például a TESz.²¹ már utal olyan szleng analógiára, mint az argóbeli *kopj le!* ’tűnj el!, takarodj!’ vagy *elsöpör* ’elinal’ (III, 1074). Ugyanezt a köznyelvivé vált *elkotródik*-nál (vö. az ÚMTsz. *elkotor* ’sietve elmegy’ adatával: II, 113) már nem teszi meg, pedig a *kotor* — *kotródik* és a *vakar* — *vakarodik* ’takarodik’ vélhetőleg teljesen megegyező múlttal rendelkezik.

4. A magyar szleng korai kéziratos emlékei

4.1. Személynévi szórványemlékek

A szleng alacsony nyelvi presztízséből és a magyarországi írásbeliség első szakaszának idegennyelvűségéből, illetve az ómagyar kor írásbeliségének viszonylagos egyneműségéből — amelyre csak a tekintélyes tárgyú, leginkább vallásos témájú szövegek lejegyzése volt jellemző — egyértelműen következik, hogy az írásbeliségben igyekeztek kerülni a szlengszavak használatát. Ez egyedül akkor volt megkerülhetetlen, ha az adott szlengszó tulajdonnév volt (a szleng és a tulajdonnevek viszonyáról ld. KIS 1996b), ezt ugyanis eredeti formájában kellett rögzíteni, nem volt mód bázisnyelvi szinonimával vagy idegen nyelvű megfelelővel való helyettesítésére. A személynevek esetében bizonyára a megnevezett egyértelmű azonosítása érdekében is szükség volt a szlengben használt (tkp. ragadvány)nevének lejegyzésére.

²¹ Az *elvakar* ige a TESz.-ben idézett NySz.-beli első előfordulásánál (1618) néhány évtizeddel korábbi adatok találhatók az SzT.-ben: 1573: *vakary ely chak bestie kurwa*; 1589: *Indúlj vakarj el* (i. m. III, 65). — Az *elvakarodik* megtalálható még Csokonainál is (CsokSz. I, 122), valamint BALL. I, 304 (tréf.), CZF. II, 316, SzegSz. I, 367 (gúny.).

Erre a következtetésre jutott kutatásai során ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY is. Szerintük az EtSz. 1370–80 k.: „Ladislaus dictus *lagfazou*” (i. m. II, 165) és az OklSz. 1429: „Georgius *Polczonzaro* dictus” (i. m. 778) adata a magyar szleng első nyelvi emléke (ZOLNAY–GEDÉNYI 1962: I, 0216–7). Ezeknek a korai adatoknak a szlengbe való besorolása meglehetősen bizonytalan, de gúnyos, a testiséget kiemelő szemléletük kétségkívül utalhat szlengnévi mivoltukra.

E két adathoz biztosabb és korábbi emléke a magyar szlengnek (és annak változatai közül a magyar tolvajnyelvnek) a Zichy család okmánytárában található Konth Miklós nádor által 1364-ben hozott ítéletben szereplő Filetlen Pálként is említett személy *Zagyurwagou* neve (ZichyOkm. III, 237).²² Filetlen Pál mindkét ragadványneve alapján állíthatóan tolvaj, még pedig *szatyorvágó*, azaz táskák felmetszésével lopó tolvaj volt, s mint „fületlensége” bizonyítja, visszaeső, akit az ekkoriban szokásos csonkítással korábban már büntettek is (erről bővebben: NÉMETH 1996: 264–5).

A *Zagyurwagou* névben található *vág* szó a TESz. szerint 1888 óta adatolható a tolvajnyelvben ’lop, meglop’ jelentéssel²³, ebben a névben azonban valószínűleg még nem tolvajnyelvi szóként szerepel, viszont maga a *szatyorvágó* összetétel már bizonyára a 14. századi argó közszavaként ’táskafelmetszéssel lopó tolvaj’-t jelentett (vö. *cafkavágó* ’zsebtolvaj, aki nőket lop meg’: BERKES 1888: 106; JENŐ–VETŐ 1900: 60; TolvnySz. 1911: 16; SZIRMAY 1924: 18; KÁLNAY–BENKES 1926: 7; KABDEBŐ 1917: 15; KISS K. 1963: 48; FAZAKAS 1991: 104).

4.2. Deviáns csoportok szlengjének emlékei.

A szlengnevekkel kapcsolatosan a kutatóknak nem állnak egykorú állásfoglalások a rendelkezésére, hogy megállapítsa, az, amit ő szlengnek tekint, a korabeli beszélő szerint is az volt-e. Maguktól a beszélőktől, illetve a lejegyzőktől származó efféle megjegyzések, értékelések először a deviáns csoportok sajátos nyelvhasználatával kapcsolatosan fordulnak elő, hisz ezeknek a társadalmon kívül szerveződő társaságoknak a nyelve más csoportok számára feltűnő, érdekes, a csoporthoz tartozást kifejező jegyként funkcionált. Föltételezhetjük, hogy egy csoport minél inkább különbözik, elzárkózik (illetve el van zárva) más csoportoktól (akár szándékosan, akár nem), annál inkább különbözik a csoportra jellemző nyelvhasználat, így a szlengje is a többség nyelvhasználatától. A középkor és az ezt közvetlenül követő időszak magyar (és természetesen európai) társadalmában ilyen jellegzetes, a „normális” társadalom számára deviáns, a szokásos értékeket és életmódot elutasító csoportokat leginkább a tolvajok és a koldu-

²² A ZichyOkm.-ből idézi az OklSz. 891 és FEHÉRTÓI 1969: 136; FEHÉRTÓI-tól vette át: NÉMETH 1996: 263 (e helyen gépelési hibával: *Yagyurwagou*), 264, 267.

²³ Ld. még JENŐ–VETŐ 1900: 103; TolvnySz. 1911: 70; KABDEBŐ 1917: 45; vö. *megvág* ’meglop’ FAZAKAS 1991: 138; ’pénzt kicsikar, kölcsönt szerez’ SZIRMAY 1924: 37; KISS K. 1963: 75; FAZAKAS 1991: 138.

sok (gyakran összekapcsolódó) céhszerűen szerveződő szubkultúrájában figyelhetünk meg. Mivel minden nyelv, így a magyar szlengjének is egyik legfontosabb változatát képezik a tolvajnyelvek, érdemes egy kissé bővebben foglalkozni kialakulásukkal.

4.2.1. A tolvajok, koldusok szakszlengjeinek kialakulásához — ugyanúgy, mint bármelyik szleng létrejöttéhez — aránylag zárt, intenzív beszédkapcsolatot fenntartó, szociológiai értelemben is csoportnak nevezhető, közös értékrenddel, belső hierarchiával rendelkező közösségek kialakulására volt szükség.

4.2.1.1. Ezeknek a csoportoknak a létrejötte — nyilvánvalóan különböző előzményekből — bizonyos népi szubkultúrák megszületésével magyarázható. A tolvajok és koldusok ellenkultúrájának „kialakulása szorosan összefügg Nyugat-Európa gazdasági és társadalmi életében a XIV. század elején bekövetkezett hirtelen megtorpanással. (...) [Különböző társadalmi okok miatt] a középkori feudális Európában százezrek lettek földönfutókká és kényszerültek elhagyni otthonaikat.

Ennek az éhség és a pestis elől menekülő hatalmas tömegnek azonban szembe kellett néznie a bandába szerveződő zsoldosok, útonálló, erőszakos álkoldusok és más, társadalmon kívüli csoportok pusztító seregeivel is, amelyek néhány év alatt Európa-szerte félelmetes hírű koldus- és rablótanyákat szerveztek.

Talán még François Villon is járt azon a koldus- és rablótanyán, amely »Csodák udvara« (Cour des miracles) néven volt ismert, s ahonnan reggelenként sánták, bénák, tolvajok, gyilkosok, törvényes és törvénytelen gyerekek sereglettek elő, s mesterségesen elnyomorított testükkel, szörnnyé torzított arcukkal igyekeztek szánalomra indítani, koldusadományra bírni a párizsiakat. (...) Az efféle tolvaj-, csavargó és kolduscsoportok ellen már a XIII. század végén, a XIV. század elején véres törvényeket hoztak (...).

A törvényen kívüli deviáns csoportosulások külön szervezeteket, külön társulásokat hoztak létre e véres törvényekkel szemben. A társulásalakításokat egyébként is a kor legszembetűnőbb vonásaként szokták emlegetni. (...)

A koldusok és a tolvajok, akárcsak más »szakmák« képviselői, kötelező tagsággal és korlátozott jogi autonómiával rendelkező *céhekbe* tömörültek. Ezek az érdekvédelmi szervezetek a különböző jámbor, ájtatos társulatok mintájára a XI. században kezdtek kialakulni, s — mint vallásos és jótékony céllal szerveződő elődeik — elsősorban védelmi feladatokat láttak el.

E confraternitasok, vallásos társulatok mintájára alakították ki a céhek is saját szervezeteiket. Innen vették át azokat a szervezeti szabályokat, mindennapi szokásokat, amelyek aztán olyan sokáig meghatározták életüket.” (KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 11–2; a különböző európai tolvajcéhek szokásairól, rítusairól ld. még ugyanitt).

A tolvajoknak ez a középkori céhszerű szerveződése szinte változatlan formában a legtovább (a második világháború végéig) Oroszországban, illetve a Szovjetunióban őrződött meg, s bizonyos módosulásokkal mind a mai napig megtalálható (ez háttér magyarázza egyébként az 1990-es években az orosz maffia sikeres terjeszkedését világszerte), őrizve a tolvajvilágon belüli hierarchiát, a kodifikált tolvajtörvényeket stb. (KOVÁCS–SZTRÉS 1989: 23–5; az archaikus orosz tolvajtársadalom kérdését magyarul részletesen tárgyalja: SZILÁGYI Á. 1989 és KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 11–48).

4.2.1.2. A tolvaj- és kolduscéhek megszerveződésének nyelvi következménye a tolvaj- és koldusszlengek megszületése volt. Ezeknek az összetartozást kifejező, a csoport működését biztosító nyelvváltozatoknak a létrejötte természetes, elkerülhetetlen folyamat, és az is természetesnek tekinthető a tolvaj és koldus szubkultúrák esetében, hogy az argó egyúttal a titkosság, a külvilág elleni védekezés eszköze is lett. Ezekben a zárt és pontos normakodifikációval szabályozott közösségekben a tolvajnyelv ismerete másrészt a tolvajtársadalomhoz tartozás egyik feltétele is volt.

Az argó megtanulása egy-egy új tag számára nemcsak nyelvi ismereteket jelentett, hanem a közösség norma- és értékrendszerének elsajátítását, a szokások megismerését is. Éppen ezért nemcsak spontán sajátították el a többiekől hallva a szavakat, hanem a beavatottak tanították is az újoncokat. Ez kitűnik 18. századi büntetőpereink vallomásaiból is: 1782: „Monð el hát mit tuðß azon a nyelven? hol tanítottak? — Miðøn Debreczenbe mentünk vólna leg elöfzör lopni melly ZSiványságra Bokor Judith és Fejér Sára tanítottak, ugyan ekkor ezt mondták. Ha ZSiványokat találok úgy mondjam csak; *Bezzeg vólt jó viz nyalék pozdorját* az annyit téfzen hogy sok ember vólt a Gyólts árulóknál lehetett lopni Gyóltsot, *Nyalni* azt tefzi *Lopni*. *Pozdorja* Gyólts, *Jó viz* Sok ember *Lobogó* Sellyem kefzkenö, *Kuksi* Vásár, *Dóka* December, *Kutya* Hajdú[,] Város cseledje.” (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára IV. A. 505/e. 10. 1782. Fasc. EE. N°. 2. 35a, egykorú számozásban 13[a]).

Az, hogy a bíróságok a tolvajság ismérveként jelölték meg — ahogy ezt már korábban is láttuk — a tolvajnyelv ismeretét, tanulását²⁴, a „nyelvi beavatás” szokásán alapulhat. Ezt erősíti meg az egyik bandavezér vallomása is 1776-ból: „...a’ magyar ZSiványokat, a’ nyelveken lehet meg esmérni” (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár — Acta fiscalia IV. A. 1018/d. 2. csomó).

²⁴ Vö. erre még: 1775: „Sivány vagy é, és tuðodé a’fivány nyelvet? — Nem vagyok és soha nyelveket nem hallottam.” (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (Nyíregyháza) IV. A. 9/cc. 63. doboz 3. lap); 1775: „Valðmeg mitsodaképpen beßelnek eök, hogy hiják egymást, és hanyszor voltál te az olyanokkal? — Sohasem voltam tjak moft tanítottak elöfzör. beßédeket nem tuðhatom...”; „... avval az Eszlári Kis Gyermekekkel, Anðrisnak hívják, eö is Zfivány, még jobban tuðja a Zfivány nyelvet mind az örege...” (uo. 12. lap); 1776: „Mihaßna tétovázol te a ZSiványok közzül vagy; sött a nyelvekre is sokakat te tanítottál meg?” (uo. 64. doboz).

A tisztességes társadalom azon törekvése ellen, hogy nyelvüket megismerjék, a bűnözők állítólag a tolvajnyelv szándékos változtatásával védekeztek. Ennek magyarországi említésére nem ismerek ugyan példát, de a külföldi források többször utalnak rendszeresen megrendezett tolvajkonferenciákra, melyeken — érhető okokból kellően nem alátámasztott információk szerint — a tolvajnyelv régi szavainak újakkal való felcserélése is szerepelt (vö. BÁRCZI 1932: 3). Az archaikus vonásait őrző orosz tolvajtársadalomban még ma is élnek azok a hiedelmek, melyek szerint „a tolvajkongresszusokon döntenek a tolvajnyelvbe felvehető új szavakról, illetve régiek törléséről. A *blatnoj jazik*, *blatnaja muzika*, még másképpen: *fénya* azonban sokkal állandóbb és szerveesebb szakzsargon, semhogy ilyen mesterségesen szabályozhatnák. Mindenesetre ezzel a hiedelemmel függ össze a »régfi fénya« — »új fénya«, azaz régi és új tolvajnyelv megkülönböztetése, melyet tudományosan még senkinek sem sikerült igazolni.” (SZILÁGYI Á. 1989: 233). (A „plenáris” ülést tartó tolvajkongresszusok — melyeket a nyolcvanas évek óta két évenként tartanak — hírét egyébként KOVÁCS és SZTRÉS is megerősíti: 1994: 24.)

4.2.1.3. Az archaikus, céhszerű tolvajtársadalmat legkésőbb a 19. század folyamán Európa-szerte felváltotta a modern alvilág, amely már nem önálló, a „rendes” társadalom alatti, melletti társadalomként működik, hanem egyfajta üzleti ágazatként, „a piac elemeként alkalmazza a bűncselekményeket, részben a piacon árulja azokat” (SZILÁGYI Á. 1989: 227). Tőlünk keletebbre ez a folyamat megkésve zajlott le, ezért találni itt még a 19. században is nagy számban koldustársaságokat.²⁵ Magyarországon ez a változás a 18. század végére (de inkább korábban) már lejátszódhatott, a 19. század folyamán előkerült tolvajnyelvi emlékek (például TORONYAI alföldi szójegyzéke) ugyanis már nagy mennyiségben tartalmaznak a városi bűnözésre, nemzetközi kapcsolatokra utaló, tehát teljesen más bűnözői szokásokról valló szavakat.

4.2.2. A simándi koldusok nyelve

A magyar szleng első említéseként OLÁH MIKLÓS 1536-os Hungariájának a simándi koldusok titkos nyelvére (*lingua caecorum*) vonatkozó sorait szokták idézni (vö. például BÁRCZI 1932: 8). OLÁH MIKLÓS esztergomi érsek traktátusának a szakirodalomban leggyakrabban idézett BÉL MÁTYÁS-féle kiadása (BÉL 1735: 37–8) szerint „Van egy falu — ugymond — a Maros és a Fehér-Körös közt Erdélyen kívül, melynek neve *Simánd*. Ezt majdnem csupa sánták, vakok,

²⁵ Róluk írja SZTRIPSZKY, hogy „Saját zárt czéhszerű társadalmukba nem bocsátanak be idegeneket másképp, mint csak úgy, hogyha válogatott próbákon és torturákon sikerrel esnek keresztül. Hogy idegenek ne értsék szavukat, maguknak *külön nyelvet* koholtak, a mely a közönséges kis-orosz nyelv egyes szavainak jórészt tulajdonképpen csak elferdítése, de a koldusnyelv saját külön lexicológiája is eléggé bő.” (1908: 347, bővebben uo. 347–8).

bénák s undok nyomorékok lakják, kik maguk közé ép embert be sem bocsátanak, hanem éktelenségökkel dicsekedve, egész külön felekezetet alkotnak; mely, hogy a maga béna épségében megmaradjon, a szülők csecsemőiknek szemeit világrajöttükkor azonnal kivájják, csontjaikat s tagjaikat kificzamítják, s hogy ne csak testökre de még beszédökre nézve is különbözzenek másoktól, maguknak tulajdon nyelvet koholtak, melyet egyesegyedül csak ők értenek meg, s melyet a *vakok nyelvének* neveznek. E csodálatos embereknek oly kiváltságaik vannak, melyek őket minden, a *többi* magyarnál szokásos teher alól fölmentik s fölszabadítják, hogy *kolduló énekléssel* kereshessék élelmöket országszerte a maguk és hozzátartozóik számára. Az embereknek e rút faja, gyalázatos és minden kínzásra érdemes, mert az emberi természet díszét a maga rossz cselekedetével lealacsonyítja. Fejedelmeink s mások, nagyobb dolgokkal foglalatoskodva vagy észre sem vevén ily nagy országban, idáig nem üldözték őket; pedig égetni valók az emberi nemnek eme gyalázatoságukról és nyomorékságukról ismert tagjai.” (magyarra fordítva idézi: MÁRKI 1890: 442).

4.2.2.1. A simándi koldusokról és nyelvükről szóló leírás két kérdést is felvet, ha tisztázni akarjuk, hogy valóban valamiféle koldusszlengről szól-e OLÁH MIKLÓS tudósítása. Először is: valóban koldustanya volt-e Simánd, másodsorban pedig, hogy magyarok voltak-e a lakói vagy pedig — mint egyes kutatók vélték — cigányok, s ennek megfelelően a simándi koldus nyelv sem más, mint a környékbeliek számára érthetetlen idegen nyelv.

Az újabb szövegkiadások²⁶ alapján egészen biztosnak látszik, hogy nem maga Simánd volt a tanyája ezeknek a koldusoknak. Arad megye történetét áttekintve FÁBIÁN GÁBOR már a 19. század elején úgy vélekedett (FÁBIÁN 1835: 155–60)²⁷, hogy OLÁH MIKLÓS adatai nem fedik a valóságot, hiszen az 1800-as évek Simándjának lakosságán semmi nyoma sincs annak, hogy nyomorékoktól származtak volna, ráadásul eleve hihetetlennek tartja — nem is találni rá sem az írásbeliségben, sem a szóbeliségben adatokat —, hogy egy egész községben úrrá lehessen effajta „természet-elleni elvetemültség”. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az OLÁH MIKLÓS által említett 1530-as évek után néhány évtizeddel már virágzó város volt Simánd — amit bizonyít, hogy az 1572. év Szent György napján, amikor éppen vásár volt a községben, már „érdemesnek” tartotta egy katonából és civilekből álló csapat kirabolni —, akkor valóban kevés hitelt adhatunk az azonosításnak.

²⁶ A BÉL MÁTYÁSÉNÁL megbízhatóbb forrásból származó szövegkiadás (OLÁH 1536/1938: 34) a koldusok települését Simánd mellett lokalizálja: „Van egy másik falu is a Maros és a Fehér-Körös folyók között, Erdélyen kívül, melynek az azonos nevű és szomszédos mezővárosról Simánd a neve...” (OLÁH 1985: 80).

²⁷ Ugyanezt a véleményét FÁBIÁN könyvének megjelenése előtt a Társalkodó című lap Simánd c. cikkében feltett kérdésre (2/46 [1833. június 8.]: 183) válaszolva is kifejtette (FÁBIÁN 1834: 366–8).

4.2.2.2. Sokkal valószínűbb az — mondja FÁBIÁN —, hogy OLÁH MIKLÓS leírása nem Simánd lakosaira, hanem a Simánd alatt megtelepült sátoros cigányokra vonatkozik, akiről a 16. század elején — nem ismerve szokásaikat — keletkezhetett az OLÁH által lejegyzett mendemonda. A hírnek annyi valóság-tartalma azonban lehetett, hogy ezek a cigányok koldulással (is) foglalkozva valóban nyomoréknak tették magukat, „mint ezen sok ravasz koldulót ma is rajtakaphatnánk, ha kezéről-lábáról a rongyokat letépnők”. S minthogy a cigányok a magyaroktól egészen különválva éltek tanyáikon, természetes, hogy az ő cigány nyelvüket senki sem értette. Így ez a nyelv csak a kívülállók, a cigányul nem beszélők számára volt „titkos nyelv”, bár egyébként ismerünk olyan feljegyzéseket, melyek szerint maguk a cigányok is használták elzárkózásra a nyelvüket.²⁸

FÁBIÁN nyomán MÁRKI SÁNDOR is a Simánd mellett lakó, az országban először állandó lakhellyel rendelkező cigányokra vonatkoztatja OLÁH MIKLÓS szavait, hiszen a magyarországi cigányok voltak azok — mondja —, akik 1423. április 23-án Zsigmond királytól kiváltságot kaptak a vándorlásra. (Valamiféle kiváltságról — szemben a többi magyarokkal — OLÁH MIKLÓS is szól.) A Simánd melletti letelepedésük legfőbb oka éppen Simánd gazdagsága lehetett, a gyakori megyei közgyűlések és a híres vásárok, melyek kiváló lehetőséget biztosítottak a koldulásra, de egyúttal a hagyományos cigánymesterségek termékeinek eladására is (MÁRKI 1890: 444).

4.2.2.3. SZTRIPSZKY HIADOR — ellentétben FÁBIÁNNal és MÁRKIVAL — énekes koldusokat, igriceket vél felfedezni ezekben a különös emberekben, mondván, „hogy a cigány akkor is csak az lehetett, a mi ma: hegedűs, kovács, lótolvaj-nomád, a ki inkább ette meg az elásott dögöt, mintsem hogy *énekszóval* kísért koldulásra adta volna fejét. Erre semmiféle király sem adott volna szabadságot. S ugyan mikor éltek cigányaink *szervezett* társaságban, *állandó* helyen? Simándtól alig pár kilométernyire van az 1429-ben emlegetett *Igrezverse*, meg a kladovai völgybe nyíló Valea Igrisolui; ennek környékén pedig még mai napig is található Igricz, Igriczánalakú családnevek.” (SZTRIPSZKY 1908: 346–7).

4.2.2.4. Amennyiben elfogadjuk SZTRIPSZKY érveit, a „simándi” koldusok nyelvében egy sajátos csoportnyelvet kell látnunk, amely bizonyára számos hasonlóságot mutatott a ma ismert tolvajnyelv egykori változatával. Így vélekedett egy helyütt SÁNDOR ISTVÁN is, aki — nem tudni milyen adatok alapján — az

²⁸ „Megjegyzendő pedig, hogy a Czigány faj a nyelvére oly féltékeny — miként — ha egyik vagy másik szava a nép előtt már nagyon ismeretessé vált, — nehogy őket valaki meg értse — azokat új szavakkal váltják fel, — például — a *Z s i d ó t* már nem mondja *B i b o l d o* — hanem *C s o r v a l o* ...” (GYÖRFFY E. 1885: 5–6). — Szmodis János, gelsei plébános „Annyira lelkesedett a cigányokért s annyira jól tudott nyelvükön beszélni, hogy elment Baranya-megyébe Siklóra cigány prédikációt tartani. A cigányok meghallgatták, meg is értették; de zúgolódni kezdettek, mi lesz velük, ha az urak is megtanulják az ő nyelvüket. A vége az volt, hogy Szmodisnak menekülnie kellett.” (PONORI THEWREWK 1887: 705; ugyanez az információ szerepel JÓZSEF FÖHERCZEGNÉL is (1888: 307).

OLÁH MIKLÓStól ismertetett simándi koldusnyelvről azt mondja, hogy a 19. század legelején már nem élt, de „Ehez a Vakok Nyelvökhöz a mi időnkben hasonlít az alföldi vásáros Zsiványok ’s a bor és ferházi teftáros Leányok különös Nyelvök” (SÁNDOR 1801: 225, jegyz.; ld. még BÁRCZI 1950: 276–7), azaz egyértelműen tolvajnyelvként határozza meg a „simándiak” koldusnyelvét.

A kolduscéhek kialakulása és fennmaradása kapcsán bővebben idézett adatok alapján elég nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az OLÁH MIKLÓS által említett „vakok nyelve” valóban egy 16. századi argó volt, és a későbbiekben felbukkant más ötletek, mint például a TOLNAI VILMOSÉ, aki szerint nem elképzelhetetlen, hogy valamilyen szótagbetoldásos madármelv²⁹ volt ez a titkos nyelv (TOLNAI 1917, 1922), kevésbé valószínűek. Azért se nagyon hihető TOLNAI feltevézése, mert a magyarban egyetlen adat sincsen a madármelvnek szlengként való használatára, még ha titkosnyelvi funkciója más nyelvekben vitathatatlanul megtalálható (ld. például az abházban: ISTVANOVITS 1974: 12), mint ahogy a szótagok, illetve hangok sorrendjének felcserélésén alapuló verlant és a madármelvvel azonosítható javanais-t is az argó egyik típusaként tartják számon a franciában (ld. kötetünk 176–8. lapján).

4.2.3. Az alföldi zsványnyelv első emlékei

Első ismert tolvajnyelvi szójegyzékeink keletkezése egy kiterjedt vásáritolvaj-banda büntető peréhez kapcsolódik. A banda tagjainak számát jól mutatja a főkolompos Czagány András, alias Konyás ama kijelentése, hogy „Ha Böfzörménytől fogva Nánásig cjináltatnák az Akafztó fát, még sem férne reá, ha mind fel aggatnák” (HBmL. IV. A. 1018/d. 2. csomó). A banda tagjai szerte az országban vásárról vásárra jártak, működésük fő területe az Alföld és a Hegyalja volt. A Debrecen és Hajdúböszörmény közötti Mélyvölgyi csárda volt kedvenc tartózkodási helyük, ahol a csapszék kocsmárosai orgazdaként is segítették a tolvajokat.

A banda vezetőit és számos tagját 1775–1776-ban elfogták és az ország különböző városaiban (Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Debrecen, Miskolc, Nagykálló stb.) bíróság elé állították. A korabeli gyakorlatnak megfelelően az egyes helyi bíróságok együttműködtek egymással, és a bandába tartozó személyek periratainak másolatait elküldték a másik törvényhatóságnak is. Így a vallomások egy része több helyen, több másolatban is fennmaradt.

A perben közreműködő hivatalos személyek nagy figyelmet fordítottak a zsványok nyelvére is, ezért a persorozat jegyzőkönyvei nagyobb mennyiségben tartalmaznak argószavakat. E szavak egy része a korban közismert lehetett

²⁹ A madármelv szóferdítésére ld. Aranyánál: „Turgudorgod mirgit forgogargadtárgál: | Argadörgósorgom margarargadtárgál?”, azaz: Tudod, mit fogadtál? | Adósom maradtál? (Arany János: Jóka ördöge. In: Költői művei II. (Költői beszédek és beszélytöredékek. Idegen költőkből. Az elveszett alkotmány). Budapest, 1981. 214).

(gyakran szerepel például a vádlottakat kérdező személy beszédében is a *rajzol* 'lop' szó), másokat viszont ajánlatosnak tartottak a vádlottak válaszába foglalva külön is feljegyezni. Ezek alapján bizonyára kis szójegyzékeket is készítettek (ilyen lehetett az alább az **a**) pontban szereplő miskolci szójegyzék), amelyeket aztán szintén megküldtek más bíróságoknak, ahol ezeket kiegészítették, újra ki-kérdezték.

4.2.3.1. Az 1775–1776-ban zajlott perek irataiból három szójegyzék vált ismertté:

a) Vocabula verō, quibus iudem uti Solebant, ūti Nobis revelatum extitit, Seqvuntur hoc Ordine' [Most pedig e (sor)rendben következnek a szavak, amelyeket ők szoktak használni, ahogy nekünk elárulták].

Miskolci szójegyzékként emlegetett 28 szót tartalmazó tolvajnyelvi emlékünkre a hajdani budapesti 2. sz. állami levéltárban bukkant rá TÖRÖK GÁBOR. A szójegyzék később Nógrád megye levéltári anyagával Salgótarjánba, a Nógrád Megyei Levéltárba került, jelenleg is itt található. A szójegyzék a „Nógrádm. Lt. Fiscalia fasc. XLV/36.” jelzetű iratsomóban, egy 1775. május 9-én Miskolcon keltezett jegyzőkönyvben, a Sóváry József, Oláh András, Szabó Miska és Varga Erzsók ellen indított eljárás iratai végén, a halálos ítéletet követően az utolsó lapon található (közveteszi: TÖRÖK 1957). A miskolci szójegyzék nincs közvetlen kapcsolatban a többi korabeli zsványnyelvi szójegyzékkal, tehát bizonyíthatóan egyik ezt követő argóemlékünket sem erről másolták. A benne előforduló 28 szó többségében ugyan megtalálható a többiben is, de tartalmaz alak- és jelentésváltozatokat, illetve más szójegyzékekben nem szereplő szavakat is (TÖRÖK 1957: 273).

b) Lingva idiotica furum Complurium in una Societate et ingenti Banda Conſtitutorum per Captivum Eppālem Joannem Kovács aſylantem dicita. 28o 9bris 1775 [Egy társaságba és hatalmas bandába szerveződött jó néhány tolvaj sajátos nyelve, ahogy azt az E.-ből való száműzött fogoly, Kovács János tollba mondta 1775. szeptember 28-án].

A 70 szót tartalmazó szólista a budapesti Piarista Levéltárban került elő, jelzete: Varia For. 20. Fasc. 1/16 (V407). Érdekessége a vele egykorú emlékektől eltérően, hogy szavai állítólag nem bírósági eljárás során jegyeztettek fel, hanem a címben megnevezett rab szókinsét gyűjtötte össze a lejegyző. (Közveteszi: SCHRAMM 1962.)

c) Zsvány Szók

A 78 kifejezést tartalmazó szójegyzék jelenleg a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában található a IV. A. 505/e. 7. csomó. 1776. Fasc. J. N°. 14/17. jelzetű ügyirat 17a–18b oldalain, az 1776. május 29-én Czagány András, Balás Mihály, Görög Sámuel és Csengeri István gyanús tolvajok ellen indított eljárás irataihoz csatolva. Keletkezéséről NAGY SÁNDOR jogtörténésztől tudjuk, hogy az említett ügy nyomozása során „beszerezték a Bor-

sodban akasztófára ítélt Oláh András [az ő és társai peranyagából került elő a miskolci szójegyzék (K. T.)] kihallgatásáról Debrecenben 1775. május 10-én készült jegyzőkönyvet is. Oláh András vallomásában több olyan kifejezés szerepelt, amelynek jelentését a kihallgatást végző nótárius nem ismerte, ezért megmagyaráztatta magának és a használt kifejezés közkeletű jelentését is belefoglalta a jegyzőkönyvbe. A hajdúkerület valamelyik nótáriusa aztán ennek és nyilván több hasonló jegyzőkönyv alapján (sic!) összeállított egy jegyzéket a „*Zsivány nyelv*”-ről, illetve „*Zsivány szók*”-ról és azok jelentéséről és ezt a valóságos kis szótárt a Czagány András és társai ellen folyt bűnügy irataihoz csatolta” (NAGY S. 1970: 34).

4.2.3.2. A Czagány-féle banda elfogott tagjainak bebörtönzése és a főkolompokok kivégzése után az 1780-as évekre az elődökhöz hasonlóan alföldi, Hajdúböszörmény környéki központtal újjászerveződött a vásári tolvajok bandája, melynek tagjai jelentős részben az 1775–1776-ban megtizedelt banda másodvonalát alkothatták. Az újjáalakult banda elfogott tagjai ellen 1782 elején zajlott le egy nagyobb per a Hajdú kerületben, melynek során előkerültek a korábbi perek iratai is, amelyekből az aktuálisakat csatolták az újabb anyaghoz. Így kerülhetett át az 1776-ban Hajdúböszörményben készült „*Zsivány Szók*” c. szólista másolata az 1782-es per dokumentumai közé.

Ennek a pernek a hajdúböszörményi levéltárban csak egyes iratai maradtak fenn (ld. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára IV. A. 505/e. 10. 1782. Fasc. EE. N°. 2.), de ezek között a tolvajnyelvi szójegyzék nem található meg. A nevezetes szójegyzék egy hiteles másolata azonban, mely *Per Joannem Petes Jablonczay District orò JurNotarium* íratott alá, az Országos Levéltárban megőrződött, annak köszönhetően, hogy egy 1726-ban kelt utasítás elrendelte, hogy a megyék és a városok a törvényszékeiken tárgyalt perek kivonatait kötelesek megküldeni az Országos Helytartótanácsnak (FELHŐ–VÖRÖS 1961: 87), illetve hogy „Mária Terézia már 1756-ban elrendelte, hogy a halálbüntetést kiszabó ítéleteket kihirdetésük előtt az összes iratokkal együtt a Helytartótanács útján hozzá fel kell terjeszteni a kegyelmezési jog gyakorlását illető döntés végett” (a rendelet Hajdú kerületnél meglévő példányára hivatkozva: NAGY S. 1990: 70). Ennek megfelelően a Bessenyei Mihály, Cséplő Sára és mások elleni pernek az anyaga is a helytartótanácshoz került, s így a Magyar Országos Levéltárban jelenleg is megtalálható a Hajdúböszörményben készült és onnan felküldött szójegyzék (jelzete: C 43 – Helytartótanácsi Levéltár – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62), melynek címe:

d) Annò 1782. Die 17^a Aprilis, sub Sedria Districtùs Privilegiatòr Oppidorum Hajdonicalium Causarum Criminalium Revisoria, in Oppiò Bòszörmény celebrata, Consignatio Terminorum, et Vocum, qvibus Fures Nundinales, vulgò 'Sivány, seu Vásári Tolvaj, in mutuo colloquio, occasione

patrandorum furtorum uti consveverunt [Az 1782. év április 17-én a kivételezett hajdú városok kerületi törvényszéke bűnügyi vizsgálóbizottságának ülése, melyet Böszörmény városában tartottak; azon kifejezések és szavak jegyzéke, melyet a vásári tolvajok (közönségesen 'Sivány, vagy *Vásári Tolvaj*) egymás közt folytatott beszélgetése in a tolvajlások végrehajtása alkalmával szoktak használni].

Ez a JABLONCZAY-féle vagy másként hajdúsági szójegyzék néven emlegetett 74 szó a legismertebb tolvajnyelvi emlékün. Keletkezését követő szélesebb körű elterjedéséről IMPLÓM JÓZSEF így tájékoztat: „A Hajdú kerületi fellebbviteli törvényszék (Sedria causarum criminalium revisoria) Böszörményben 1782. április 17-én tárgyalta a hajdú városokban elfogott vásári tolvajok ügyét. Az ülésen foglalkozott azzal a tolvajnyelvi szójegyzékkal is, amelyet JABLONCZAY PETES JÁNOS Hajdú kerületi főjegyző állított össze a tolvajok vallomása alapján (...). A Hajdú kerület a szójegyzéket a m. kir. helytartótanácsához terjesztette fel, mely Pozsonyban 1782. május 13-án tartott ülésén 3247. sz. alatt foglalkozott vele. (...) A helytartótanács a törvényhatóságokhoz időnként körleveleket küldött (...) A tolvajnyelvi szójegyzékkal kapcsolatban is körlevelet adott ki.³⁰ (...) A helytartótanács körleveléhez ugyanolyan papírra nyomtatott félíves szójegyzék is van mellékelve” (IMPLÓM 1957: 270–1).

Ennek a körlevélhez csatolt mellékletnek köszönhetően a JABLONCZAY-féle szójegyzék országosan ismertté vált, minden a Helytartótanáccsal közvetlen levelezésben álló törvényhatóság megkapta, és sokuk az alájuk rendelt járási, községi intézményeknek másolatban továbbküldte, így jeles tolvajnyelvi emlékün 74 szava több másolatban is előkerült, magának a félíves nyomtatott mellékletnek is több példánya ismeretes. (Bizonyára legtöbb levéltárunkban meg is található.)

Érdekességként említhetjük, hogy legelső „újraközlése” a 18. századból származik, ugyanis — bizonyítandó, „Hogy az utóbbi időkben-is voltanak Országunkban ollyas Zsiványok, kik a' Nyelvet meg-másolták, és egymásközött úgy befzéllettenek” — a Jeles történetek egyik lábjegyzetében DUGONICS ANDRÁS közölte a helytartótanácsi nyomtatvány teljes szövegét (1794: 270–4, 12. sz. lábjegyzet), és ezt napjainkig számos újabb, általában a korábbi közleményről nem is tudó „felfedezés” követette. (Az eredeti nyomtatvány nagyszámú újabb kiadásait, valamint az egyes eddig fellelt kéziratos másolatokat és az azokat közreadó publikációkat ld. KIS 1996a: 12–7.)

³⁰ A körlevél szövegét IMPLÓM JÓZSEF tette közzé (1957: 271); a körlevél eredeti kéziratos szövege a helytartótanácsi levéltárban található, közvetlenül a szójegyzék után betéve az iratcsomó végére.

4.2.3.3. Nyelvészeti szakirodalmunkban a 19. század elejéről származó emlékként szokás számon tartani az előbbiekkal számos hasonlóságot felmutató egri szójegyzéket, amelyet egy a Raphaélis Takáts „Lexicon Ungaricum”-ához csatolt feljegyzés tartalmaz (MTA kéziratára: M. Nyelvt. 4-r. 33. sz.). A szójegyzéket tartalmazó, 310. levélként beszámozott lap az 1811-ben keletkezett könyv végére van betéve, de nyelvi anyagát tekintve egészen biztosan korábbinak mondható, valószínűleg az 1775–1776 táján keletkezett **a)** és **c)** pontban tárgyalt szójegyzékeinkkel van közelebbi kapcsolatban, nem pedig — mint BÁRCZI is véli (aki ugyan cikkei megírásakor még nem ismerhette a korábbi szójegyzékcsoporthoz: 1942: 74; 1950: 276) — a JABLONCZAY-féle szójegyzékkel:

e) Dictionarium Novum in Sede Dominali Episcopali Agrariae Die 29 Novembri conscriptum a latronibus interceptis, adhuc in latrocinio suo existentibus excogitatum [Új szótár, amelyet az egri érseki székhelyen november 29-én írtak össze az elfogott rablóktól, ezeket használtak eddigi rablásaik során]. (Közléstesi: HEINLEIN 1908.)

4.2.3.4. Az öt szójegyzéket ugyanannak az alföldi zsványnyelvnek az emlékeként tarthatjuk számon. Ezek egy kivételével (**c** → **d**) nem közvetlen másolatai egymásnak, viszont az összesen mintegy 100 lexémát kitevő szókincsük jelentős része megegyezik, az eltérések leginkább egy korábbi ismeretlen másolatból, illetve az egyes szólisták végére illesztett kiegészítésekből származnak.

Az előkerült szójegyzékek tehát feltételezhetően részben másolatok, részben a másolatot kiegészítő gyűjtések, ugyanis egyes szójegyzékekben jól látható, hogy a meglévő lista végére — gyakran másik kéz által feljegyezve — írták be a később előkerült szavakat, valamint a **b)** pontban említett piarista szójegyzék alapján azt is feltételezhetjük, hogy a meglévő jegyzék szavait kérdezték ki egy tolvajnyelvet ismerő személytől. A piarista szójegyzékben erre utal a szavak felsorolásának a többi szójegyzékéhez viszonyítva fordított sorrendje (elől a bázisnyelvi, mögötte a zsvány nyelvi szó, azaz valószínűleg a bázisnyelvi szó szerepelt kérdésként). Az is elég valószínű azonban, hogy a kérdezés alapjául egy másik szójegyzék szolgált, amire abból következtethetünk, hogy öt esetben a többi szópárhoz viszonyítva fordított, zsványnyelv–bázisnyelv a szavak sorrendje. A bázisnyelvi szavak kikérdezésére utal az is, hogy ha az 1776-os hajdúböszörményi „Zsvány Szók”-kal összevetjük, akkor jól látható, hogy a „Zsvány Szók”-hoz viszonyítva hiányzó hét tolvajnyelvi szava mindegyikének köznyelvi jelentése megtalálható benne, de más zsványnyelvi szavak vannak e jelentések mellé rendelve. Lista alapján kérdeztető gyűjtésre utalnak az értelmezések egyes szám 1. és 2. személyű alakjai is.

Alaposabb filológiai vizsgálódással az öt érintett szójegyzék egymáshoz való viszonyát bizonyára tisztázni lehet majd, amihez jelentős segítséget nyújthatnak

bizonyos másolatiságra utaló, öröklődő íráshibák (pl. *sushordó* a *szűrholdó* 'kondás' helyett), valamint az a tény, hogy bár a szavak sorrendje az egyes szójegyzékekben nem egyezik meg, azonban a szavak egyes csoportjai egy-egy blokkon belül azonos sorrendben vannak. Mindezek alapján biztos feltételezhetjük, hogy eddig ismertté vált öt korai szójegyzékünk valamilyen közös előzmény révén viszonylag szoros kapcsolatban áll egymással.

A közvetlen másolás ténye a később országosan ismertté vált JABLONCZAY-féle szójegyzékről állítható: ezt egészen biztosan az 1776-os „Zsivány Szók” Hajdúböszörményben jelenleg is fellelhető példányáról másolták, ugyanis olyan íráshibát tartalmaz, ami az 1776-os példányból — és csak abból — egyértelműen megmagyarázható. Az 1782-es szójegyzékben (mind a kéziratban, mind a helytartótanácsi nyomtatványban) a 'lúd' jelentésű szó *bánya*-ként szerepel, a más forrásokból ismert *banya* helyett. Ennek oka egy láthatóan nem ékezetnek szánt, feltűnően hosszú és az ékezetektől vonalvezetésében teljesen eltérő tollvonás az 1776-os példányban a *banya* első *a*-ja fölött, amit a másoló *á*-nak olvasva örökített tovább.

4.2.3.5. A vásári tolvajok ellen 1775-től 1782-ig zajlott perek iratai között előforduló szójegyzékek és azok másolatai után egészen 1862-ig, TORONYAI KÁROLY nagyközönség számára készített szójegyzékéig jelentősebb szlengemlékünk nem került elő. A 19. század első két harmadában csak kisebb feljegyzések utalnak arra, hogy a 18. század végén feltárt zsvány nyelv tovább élt. 1801-ben SÁNDOR ISTVÁNNak a simándi koldusok nyelve kapcsán tett, főntebb már idézett rövid megjegyzése „az alföldi vásáros Zsványok 's a bor és ferházi testáros Leányok különös Nyelvök”-ről (SÁNDOR 1801: 225, jegyz.) is erre utal, de nyelvi adatokat nem közöl, s így nem tudjuk, hogy „az alföldi vásáros Zsványok” nyelve kapcsán vajon a JABLONCZAY-féle szójegyzékre hivatkozik-e, bár gyaníthatóan erre céloz a szerző.

f) Ugyanebből a szlengtípusból, a zsványok titkos társalkodásából hoz két példát EDVI ILLÉS PÁL **Első oktatásra szolgáló kézikönyve**: „e' mondás: nem világítasz, annyit tesz, mint meghalsz; vak-pandur, annyit tesz mint zsványok' feladója” (1838: 186). EDVI ILLÉS PÁL Vas és Sopron megye táblabírája volt, talán erről a vidékről származnak a tolvajnyelvi szavak is.

g) Szintén a vidéki tolvajnyelvtípushoz sorolhatjuk a Közrendészeti Lap **Tolvajműnyelv** címen közzé tett kis közleményét, mely szerint „A rimaszombati bünyevitő törvényszék előtt közelebb egy cigánytolvajügy tárgyalatot, — mely alkalommal egyik vádlott előadá, hogy ő társai közt rajzoló (zsebmetsző), másik pedig bugázó (töltéstolvaj), a harmadik brámázó (bolttörő) volt.” (3/2 (1872. január 14.): 15).

4.2.3.6. Ez utóbbi néhány szó az elsősorban belső keletkezésű kifejezésekből álló vidéki zsvány nyelv egyik utolsó emléke, ugyanis a 19. század utolsó har-

madában már a (nagy)városi tolvajnyelv kerül előtérbe, melynek első terjedelmesebb bemutatása BERKES KÁLMÁN nevéhez fűződik. A tolvajnyelv e két elütő típusa közötti átmenetként a belső keletkezésű szavakat tartalmazó alföldi-vidéki tolvajnyelvet és az idegen eredetű elemeket nagy számban befogadó városi argót is tartalmazó TORONYAI-féle szójegyzéket említhetjük.

5. Az első nyomtatásban megjelent szójegyzékek

5.1. Toronyai Károly szójegyzéke

Első nagyközönség számára készített tolvajnyelvi szójegyzékünk TORONYAI KÁROLY „A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseül összeiratott és kiadattatott a köznépnak ovakodási hasznára, és a rossz emberektől való őrizkedéseikre” c. könyvecskéjében (1862) található. TORONYAI 63 lapos együgyű munkájának Második Szakasza egy hét lapnyi, 177 kifejezést tartalmazó kis szójegyzék (27–33), melyben a tolvajnyelvi szavakat két-két magyar közszóval megmagyarázva közli.

A szójegyzék nyelvészeti értékelését HAJDÚ MIHÁLY végezte el (1968), aki megerősítette BÁRCZI vélekedését, hogy a „szókincs nagyrészt magyaros, de már az idegen elemek jelentős behatolását tanúsítja” (BÁRCZI 1932: 11). A kis szójegyzék legfőbb érdeme éppen az, hogy megőrökíti a változásnak azt a kezdeti fázisát, amikor a vidéki zsvánnyelv elkezd keveredni az idegen eredetű elemeket nagy mennyiségben tartalmazó, a német argó erős hatása alatt kialakult városi tolvajnyelvvvel. (A vidéki tolvajnyelv föltehetőleg a későbbiekben is megőrizte ezt a „keverék” jellegét, ami tulajdonképpen a jövevényszavak nagy száma ellenére is azt jelentette, hogy ez a szlengtípus mindig is alapvetően magyar vonásokkal rendelkezett; ld. például a szegedi tolvajnyelvnek a Délmagyarországban bemutatott kis gyűjteményét: 3/71 (1914. március 26.): 3–4.)

5.2. A városi tolvajnyelv első szójegyzékei

Az 1880-as évektől kezdődően nagyobb mennyiségben és nagyobb terjedelemben jelentek meg a bűnözők nyelvét bemutató szójegyzékek. Ezek már kivétel nélkül a nagyobb városokban (elsősorban Budapesten) működő tolvajok szlengjével foglalkoznak. Erről az argóról általánosságban elmondható, hogy rendkívül erős német, illetve a német tolvajnyelven keresztül jiddis hatás alatt fejlődött. Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt feltételezem, hogy az elnémetesedő magyar tolvajnyelv mellett jelentékeny részben az elmagyarosodó hazai német tolvajnyelv is ebbe a nagyvárosi argóba olvadt bele.

A századforduló környékén a kívülállók számára a tolvajnyelv egyik legfeltehetőbb vonása az említett héber–jiddis réteg megléte lehetett. Ez (és a vélhetőleg valóban létező, bár bizonyára a feltételezettnél azért jóval kisebb mértékű

zsidó bűnözés) lehetett az oka annak a korabeli antiszemita nézetnek, amely a bűnözést és a legveszélyesebb bűnözőket a zsidók köréből látta kikerülni: „Hazánkban a tolvajok legveszélyesebbjei még mai napig is a külföldi tolvajok, és pedig a német, orosz, lengyel, de legfőképp az ezen nemzetiségű zsidók” — írja NAGY PÁL (1882: 3). Ezen állítás később „tudományos” tényként is felbukkan a magyar nyelvészetben: „Tény, hogy a tolvajnyelv alapjául a héber nyelv a *lósaun hákkaudes* (szent nyelv) szolgált. E mellett tanúskodik azon kétségbe nem vonható, tehát bebizonyítható igazság, hogy ezen nyelv alkotja magvát mai napig is valamennyi (!) európai nemzetek tolvajnyelvének. Az első tolvajnyelv egységes volt.” (JENŐ–VETŐ 1900: 16).

SZIRMAY egyenesen a Római Birodalom idejére vetíti vissza ennek a héberből kialakult tolvajnyelvnek a kialakulását, mondván, hogy az „akkori tolvajnyelvről természetesen semmilyen följegyzés sem maradt, de valószínű, hogy a zsidó nyelv volt az alapja, mert hisz a mai tolvajnyelvnek is még mindig ez a főmotívuma. Az ok kézenfekvő. A valamilyen oknál fogva börtönbe került zsidók a saját anyanyelvükön beszéltek, amit a börtönőrök nem értettek meg, és így ellenőrzés nélkül érintkeztek, s beszéltek egymással és a külső világgal. A más nyelvű bebörtönzöttek megirigyelték a zsidók eme előnyét [hogy az ő nyelvük miért nem nyújtott hasonló előnyöket, arról nem szól SZIRMAY — K. T.], és igyekeztek tőlük kifejezéseiket eltanulni.” (SZIRMAY 1927: 23).³¹

5.2.1. A magyarországi német tolvajnyelv emlékei

A városi tolvajnyelv legkorábbi emlékei a német argóból származnak. Ezek megemlítését — a német tolvajnyelvnek a magyarra gyakorolt jelentős hatásán túl — az indokolja, hogy a szakirodalom az idetartozó műveket is a magyar argó emlékeként szokta számon tartani. Ezt az eljárást természetesen csak némi fenntartással és a századforduló német–magyar kétnyelvű városainak sajátos nyelvi helyzetére való tekintettel fogadhatjuk el.

5.2.1.1. Budapesti tolvajnyelv: Rendészeti Közlöny 1/10 (1878. dec. 4.): 76–7.

A tárcának íródott kis közlemény közel hatvan „rosz zsidó–német kifejezést” sorol fel. A szerző szerint ezeket még a magyar tolvajok is németül beszélve használták (mint mondja: „Örülhetünk rajta, hogy a mi édes magyar nyelvünket

³¹ Az, hogy az európai tolvajnyelvek egy részében jelentős mennyiségű héber és jiddis eredetű szó található, vitathatatlanul a zsidó bűnözők jelentős számára vall, ám ennek oka leginkább az volt — mint TÁBORI és SZÉKELY írja —, hogy a középkorban talán „ebből az elnyomott és üldözött népből vált ki a legtöbb tolvaj” (TÁBORI–SZÉKELY 1908: 101), bár szerepet játszhatott az is — hívják fel rá a figyelmet a fent idézett szerzők —, hogy a héber nyelv „a holt nyelvek közül a legkevésbé ismert” (uo.), minek következtében a leginkább alkalmas arra, hogy „titkosnyelvként” is funkcionáljon. Hasonló „titkosnyelvi” funkciót a cigány nyelvvel kapcsolatosan is ismerünk (ld. a 28. lábjegyzetben a 275. oldalon).

nem piszkolják be még a budapesti magyar tolvajok sem”), a rövidke szöveg példamondatai is mind német nyelvűek.

5.2.1.2. Tolvaj-nyelv (mely Európa legnagyobb részében nem csak a tolvajok, hanem az orgazdák és hozzátartozóik által is használtatik). A. F. THIELE és mások után németből magyarra fordította NAGY PÁL. főv. államrendőrségi polgári biztos. Győr, 1882.

A 83 lapos kis könyvecske — amelyet egyes szerzők elveszettek hittek (BALASSA 1924b: 10, BOROSS–SZÜTS 1990: 7), jöllehet csak rossz név alatt ke-resték (vö. CSEFKÓ 1925: 70–1, FAZAKAS 1991: 8) — A. F. THIELE „porosz kir. fenytőügyi tollnok” Berlinben 1848-ban „Die jüdischen Gauner in Deutschland ihre Taktik, ihre Eigenthümlichkeiten und ihre Sprache” [A zsidó tolvajok Németországban, taktikájuk, sajátágaik és nyelvük] címen megjelent munkájának fordítása, amely javarészt a nemzetközi tolvajnyelv szavait tartalmazza, bár a fordító a legszükségesebb Ausztriában és Magyarországon használt tolvaj (Jenisch) szavakat is felvette (ld. a Toldalékot a 80–2. lapon).

A szótár — fordításjellegéből következően is — csak áttételesen tekinthető a magyar tolvajnyelv emlékének. Szavai kivétel nélkül a német argó kifejezései, bár ezek közül számos már abban az időben is (és különösen a későbbi évtizedekben) a magyar városi tolvajnyelv szavává vált.

5.2.2. A tolvaj élet ismertetése. Irta BERKES KÁLMÁN fővárosi m. kir. államrendőrségi felügyelő. Budapesten 1888.

A könyv alapvetően kriminológiai céllal íródott, és a bűnözők megismertetésének, bemutatásának egyik eszközeként szerepel benne a tolvajnyelvi gyűjtemény. Gazdag tolvajnyelvi anyagot tartalmaz; van benne egy ismertetés „A tolvajnyelvről” (98–100), körülbelül 800 szó a „Tolvajszavak gyűjteménye” fejezetben (101–39), továbbá „Tolvaj számok” (139–40) és „Beszélgetések tolvajnyelven” (141–82).

E mű 1889-ben ERDÉLYI GYŐZŐ átdolgozásában német kiadásban is megjelent [Das Leben und Treiben der Gauner. Nach dem Ungarischen („A tolvajélet ismertetése”) des kön. ung. Polizei Inspectors, KOLOMAN BERKES, deutsch bearbeitet von VICTOR ERDÉLYI kön. ung. Polizei beamte. Bp., 1889]. A német nyelvű kiadás szótára csak az idegen eredetű (német, jiddis) szavakat közli, a magyar eredetűeket nem (Wörterbuch der Gaunersprache: 95–133).

BERKES KÁLMÁN munkájának tolvajnyelvvvel foglalkozó része NAGY PÁL szótárfordításától eltérően, már „csakis hazánkban és Budapesten használt szavakból” áll (BERKES 1888: 100), és néhány fontos elméleti jellegű megjegyzést is tartalmaz. A legfontosabb ezek közül a tolvajnyelv csoportnyelv, regiszter jellegére való utalás; BERKES fogalmazásában: „A tolvajbeszéd vagy nyelv nem szerves beszéd. Tulajdonképpen beszédzagyvalék, mely évszázadokon át a legkülönfélébb nyelvekből sokféle különemű átalakulásokon keresztül keletkezett.

Lexikon grammatica nélkül.” (BERKES 1888: 99). Érdekes adalék az argó használatáról (tulajdonképpen a vernakuláris nyelvváltozatba való beépüléséről) BERKESnek az a megfigyelése, hogy a bűnözők „A tolvajnyelvet rendes társalgási nyelvül használják a családban” (21).

BERKES szójegyzéke hamar ismert lett, későbbi munkákban rendszeresen felhasználták, ENDRŐDY GÉZA például „A bűnügyi nyomozás kézikönyvé”-ben újraközölte a teljes szótárt (1897: 114–40), és JENŐ–VETŐ tolvajnyelvi szótárában (1900) is hiánytalanul megtalálhatók a BERKES gyűjtötte szavak. BÉLDY MIHÁLY körülbelül 100 szavas válogatása révén a nyelvészeti köztudatba is bekerült (BÉLDY 1897).

5.3. Kisebb feljegyzések különböző szlengokról

Az 1890-es éveket megelőző időszakból, a rendszeres szlengkutatás előttről a tolvajnyelven kívül más szlengtípusokból alig-alig vannak adataink. Irodalmi szövegekből, a 19. századi sajtóból bizonyára elő fog még kerülni jó néhány eddig nem ismert vagy akkorról nem adatolt szó, de ezeken a helyeken terjedelmesebb szókincsre aligha bukkanhatunk, még az olyan mondatnyi terjedelmű kifejezések is ritkaságnak számítanak, mint amilyenre CSEFKÓ GYULA talált rá az 1854-es Hölgyfutár egyik novellájában: *nem czöldova s elprédlizett* ’nem fizetett s megugrott’ (CSEFKÓ 1898; vö. BÁRCZI 1948: 91).

Talán egyedüli kivétel JÓKAI MÓR „És mégis mozog a föld” c. regénye, melynek első oldalain egy értelmezésekkel is ellátott diáknyelvi „szótárt” kap az olvasó (1993: 13–7). Mint TOLNAI VILMOSnak JÓKAI nyelvéről írott tanulmányából kiderül, JÓKAI műveiben a diáknyelv mellett más szleng jellegű csoportnyelvek szavait is felhasználta, így találhatunk nála tolvaj- és kártyásnyelvi kifejezéseket is (vö. TOLNAI 1925: 98).

Az 1870-es, 1880-as években a tolvajnyelv mellett a katonai szleng is kezd feltűnni a közleményekben. Ezek a kis cikkek nem tisztán szlenggyűjtemények, az e körből feljegyzett szavak keverednek a szakma képviselőinek szlenggel együtt használt szakszavaival. Ennek megfelelően a kaszárnyai nyelvből közölt adatok között a katonai szlengszavak száma eltörpül a nyelvészek számára érdekesebb, németből torzított, gyakran népetimológiával alakult szakszavak mellett. (BALLAGI 1877; BALASSA 1888). Ezek a Magyar Nyelvőrben megjelent rövid publikációk azonban már nem is annyira a szleng nyelvemlékeiként érdekesek számunkra, hanem inkább olyan jelzéseként értelmezhetjük őket, amelyek mintegy megelőlegezik az elkövetkező évtizedben rendszeressé váló, kiszélesedő szlengkutatást.